

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№96

(19286)

2019 чылдың
август 27
вторник

Хүннүң үнери — 05:24
Ажары — 19:37
Хүн дурту — 14:13

Садар өртээ хостуг

12+

Тываның шапкын хөгжүлдэзи

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХУУДА ПРОГРАММАЗЫ

2019 чыл – Тываның төөгүзүнде онзагай үе болган деп алап болур. Россия Федерациязының Чазаа, төп эрге-барының күүсекчи органнары, федералдыг яамалар гаш күрүнениң өске-даа албан черлери Тыва Республикада онза кичээнгейни барык бүдүн чыл дургузунда ып келгеннер. Тываның социал-экономиктиг шапкын күлдэзин федералдыг деңнелдиг хурал-суглааларга удаа чугаалашкан.

Эрткен пятницада, август 23-те, Россияның экономиктиг күлдэ сайыды Максим Орешкин биле Саң-хөө сайыды Антон Силуанов баштаан федералдыг күүсекчи органнарың он албан-дужаалдыг даргалары даң бажында Кызылга ужулгалашкан. Ол-ла хүн ажилчын хуралды ТР-ниң Чазааның бажыңга тирген. Аңаа республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының төлээлери болгаш улуг бүдүрүлгелерниң удуртукчулары киришкен. Россия Федерациязының сайзыралының улганышкыны экономика болгаш бюджет айтырыгларын бүрүдө шиитпирлеп турар сайыттар Максим Орешкин биле Антон Силуановтуң келгени биске улуг деткимче, аңаа бодум да аажок өөрүп тур мен деп, Тываның Баштыңы Шолбан

Силуанов хуралдың эгезинде чугаалаан. Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдэзинин 2019-2025 чылдарда программаның төлөвилелинин дугайында хуралды РФ-тиң Саң-хөө сайыды Антон Силуанов башкарып эрттирген. Россияның экономиктиг хөгжүлдэ сайыды Максим Орешкинге сөстү ол бээр, бо чылдың май айда федералдыг яамаларның ажилдакчылары республикага кээп, оон экономиктиг байдалын тус черниң удуртукчулары болгаш социалистери-биле кады сайгарып, Тываның социал-эконо-

миктиг дүрген хөгжүлдэзин боттандыраарының хемчеглерин ажилдап кылганын хуралдың киржикчилеринге дыңнаткан.

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдэзинин программасы өзүгээр кылыр ажилдарны, сорулгаларны федералдыг яамаларның төлээлери кысказы-биле тайылбырлааннар.

2019-2025 чылдарда республикага 26 фельдшер-акушер пунктуларын тудары, көжүп чоруур 21 шак ыңдыг пунктуларын дамчыдып бээр, №1 республика эмнелгезинге чаа дериг-хем-рекселди садары-биле 296 сая рубльди үндүрүп бээр дээш өске-даа ажилдар планда көрдүнгенин РФ-тиң Кадык камгалап сайыдының бирги оралакчысы Светлана Яковлева дыңнаткан. Планда кирген хемчеглерде дарый кылыр чүүлдер барын база ол айткан. Чижээ, Кызылга онкология төвү, туберкулёз диспансери, хөй угланышкынныг медицина төвү, республиканың бичии уруглар эмнелгези дээш элээн каш эмнелге албан черлерин 2019-2025 чылдарда тудар ужурлуг. Оларның төлөвилел-смета документилери кылдынмааны-биле чамдык ажилдарның бүдеринге чигзинишкенин Светлана Яковлева илередирге, ам дээрзинде ыңдыг түңнелдерни үндүрбесин, салдыг сорулганы чедир кылыр дээш улаштыр ажилдаарын Антон Силуанов сүмелзэн.

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдэзинин 2019-2025 чылдарда тускайлап программаның төлөвилелиниң дугайында хуралды РФ-тиң Саң-хөө сайыды Антон Силуанов башкарып эрттиргени биске эки болганын демдегледип каары артык эвес. Бодамчалыг, далаш түңнелдер үндүрбес удуртукчу дээрзи билдинди.

(Уланчызы 3-кү арында) ➡

Хүннүң медээлери

АЙЫЛ ЧОК БОЛГАШ ШЫНАРЛЫГ ОРУКТАР

Август 1-ниң байдалы-биле алырга, республиканың девискээринге 30 муң километр оруктарны септеп, чаартып кылырынга 211 сая 254 муң рубльди аңгылаан. Кызыл хоорайда 7 автоорукта чадаг кижилер кылаштап эртер черлерни чурумчудуп, 19 светофору тургускан, ол ышкаш чадаг кижилерге айыыл чок болуру-биле орук кыдында 3442 километр кызыгаарлыг херимнерни кылган. “Айыыл чок болгаш шынарлыг оруктар” деп национал төлөвилелдин шугуму-биле ам-даа 42 муң километр оруктарны септээри көрдүнгөн.

ТАРАА ШӨЛДЕРИНГЕ ДОЛУ ДҮШКЕН

Улуг-Хем кожуунун Ишти-Хем суурга долу дүшкен түңнелинде, 685 гектар тарылга шөлдеринге когаралды чедирген. “Бедик дүжүт ажаап алырынга чедир эвээш хуусаа артканда, агаар-бойдустун чедирген когаралы дыка-ла хомуданчыг болду” – деп, чагырга даргазы Рустам Чудаан-оол социал четкиде бодунун блогунга бижээн. Долунуң хемчээли 1,5-тен 3 сантиметр чедип турганын когараан арат-фермер ажил-агыйларының удуртукчулары Шолбан Монгуш, Рита Даржай болгаш Мерген Сумба дыңнаткан.

СУГГА ДҮШКЕН КИЖИЛЕРНИ КАМГАЛААН

Россияның Онза байдалдар яамызының Тыва Республикада Кол эргелели август 9-та Кызылга хем эринге эштип тургаш, сугга дүшкен ийи кыс уругну камгалап, маадырлыг чорукту кылган 17 харлыг Оттук Ортаатты шаңнаар талазы-биле чогуур документилерни белеткеп турар. Ол хүн Оттук Енисейниң кыдынга эш-өөрү оолдар-биле эштип тургаш, бир херээжен кижиниң дүвүрзэн үнүн дыңнап кааш, боданмайн-даа, хемче кире халааш, баштай бир уругну ооң соонда база бирээзин сугдан ужулган. Оттук Ортаат эрткен 2018 чылда база сугга дүшкен ийи кыс уругну камгалап каан, а көвүрүгден шурап чыткан херээжен кижини эш-өөрү-биле холундан сегирип алгаш, үндүр тыртып эккелгени Онза байдалдар яамызының ажилдакчыларына бо хүннерде чаа билдинген.

МАЛ ЧЕМИНИҢ БЕЛЕТКЕЛИ

Кызыл кожуунда база мал чеминге белеткел ажилдары идепкейлиг чоруп турар. Республиканың өске кожууннарының арга-дуржулганын эдерип, бригадалар аразында база хууда бирги чер дээш мөөрейлири эрттирип турар. Ээрбек сумузуңда “Дүңгүр” деп черге кадыр-биле сиген кезер маргылдааны эрттирген. Ооң түңнелинде, бирги черни уруглар албан черинде ажилдап турар Юрге Анвар чаалап алган, 2-ги шаңналга күш-ажылдың хоочуну Валерий Хүрең-оол төлөптүг болган, үшкү черни Аңгыр Ооржак ээлзэн.

Чазак Даргазы социал
четкилерде

ХӨЙ АЖЫ-ТӨЛДҮГ ӨГ-БҮЛӨЛӨРГӨ ДЕТКИМЧЕ

Тываның Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол республиканың чурттакчыларының социал байдалының деңгээлин көдүрер сорулга-биле янзы-бүрү айтырыгларны эки түңнелдерлиг шиитпирлеп турары өөрүнчүг. Оларның бирээзи, үш дугаар уругга ай санында төлээр пособие акшазын Тываның чурттакчыларына бээриниң дугайында айтырыг үзе шиитпирлеттинген. Ол эки медээни Шолбан Кара-оол социал четкилерге дораан бижээн:

«Бис ол дугайында айтырыгның барымдаазын көргүскөш, түңнелин чедип алдымыс, чер-чурттугларым! 2020 чылдан эгелээш, Тывага үш дугаар уруг болгаш оон-даа (2020 чылдың январь 1-ниң соонда) төрүттүнген чаштар пособиесин ада-иелери ай санында алыр болур. Ооң хемчээли барык 12 муң рубль. Шиитпир хүлээп алдымган.

Шак ындыг төлевилелди боттандырып турар регионнар аразынче бистиң республикавысты база кириерин Тываның шапкын хөгжүлдөзүнүн программасын ажилдап кылып турган үеде чедип алдымыс. Ооң кадында, бисти онза таварылга кылдыр кириген. Херектин ужуру болза, ындыг хевирлиг пособие чоннуң чайгаар өзүлдөзүнүн талазы-биле байдалы нарын регионнарга көрдүнүп каан турган. А бисте байдал шуут дөдир. Үштен хөй ажы-төлдүг өг-бүлөлөр 30 муң ажыг. Бо барымдааны бодап кээрге, эки байдал. Ынчалза-даа ооң өске талазында – чединмес чорук. Ындыг өг-бүлөлөр орулга талазы-биле чегей болур дээрзи билдингир. Ынчангаш Тывага хамарыштыр алырга, ындыг пособиелерни хөй ажы-төлдүг өг-бүлөлөргө күрүнөдөн немелде деткимче кылдыр көөрүн бадыткап шыдапканымыс дээш өөрүп тур мен. Дорту-биле чугаалайын: кажан программаже кирген бис деп магадылалды алгаш, эгинден даг хире чүк дүшкенинге дөмей болду. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлөлөргө чаңгыс-даа болза артык көпөөк – улуг деткимче. Чүгө 2020 чылда ындыг пособиелерге биске 180 сая рубльди аңгылаан. Үш чыл дургузунда ниитизи-биле 1,5 млрд рубльди алыр бис».

Спорт

БИРГИ ЭЭЛЧЕГ ДООЗУЛГАН

Бо хүннерде бут бөмбүүнге Тываның чемпионатының баштайгы ээлчээ (командалар долгандырыг чурум езугаар ойнап турар) доозулган. Бирги оюннарда шупту 8 команда киришкен. Кожууннар болгаш найысылал Кызылдың деп ийи аңгы бөлүккө спортчуларны чарган.

Бай-Тайгадан «Тээли», Барыин-Хемчиктен «Хемчик», Ак-Довурак хоорайдан «Кара-даш» командалары кожууннарның адын камгалаан. Кызыл хоорай дээш «Найысылал», «Дөгээ», «Кызыл» деп аттыг спортчу клуб, «Барун» база «Сбербанк» футбол клубтарының командалары ойнаан.

«Совет Тываның 5 чылы» стадионга август 24-25-те ийи хүн үргүлчүлзүн чидиг демиселдин түңнелинде, шыырак командалар илереп үнүп келген. Бай-Тайга – «Барун» командаларын 4:3, Хемчик командалары «Кызыл» деп спортчу клубту 8:0, «Сбербанк» командалары «Дөгээни» 5:2 саннарда удуп алган.

Сентябрь айда бут бөмбүүнге республика чемпионатының ийиги ээлчээ эгелээр. Команда бүрүзүнүн алган саннарының (очко) түңнели-биле тиилекчини илередир дээш, долгандырыг чурум-биле оюннар уламчылаар. Чүгө ооң түңнелинде, чемпион команданың ады билдинер.

Мерген ОНДАР.

«Тываның командалары-2030» шуулга

ТЫВА — МООЛ «ТУВИНОЧКА»

Август 24-те Улуг-Хемниң эриинге Алдын-Булак турисчи комплекске «Тываның командалары-2030» шуулганың ажыдышкыны болуп эрткен.

2017 чылдан бээр ээлчеглиг эртип турар бо хемчегниң кол сорулгазы – хөй-ниитичи болгаш хууда ажыл-херектиг аныяктарны чыып мөөңнээри, оларның чуртка болгаш чонга ажыктыг ажыл-агый, бизнес хөгжүдөринге дуза кадары. Бо шуулган үезинде эксперттер командалары аныяктар-биле 4 хонук дургузунда кады ажилдап, кичээлдер, көргүзүлгелер эрттирери болган.

Бо чылгы шуулганда аныяктарның саны чүс кижиче чедип турар. Чыыштын түңнелинде, киржикчилерниң камгалап шыдапканы, эң ажык-

төлевилелдерни таныштырып көрүңер. Аңаа кайы хире бөлеткенип алдыңар?

– Мен национал хептер даараар биче чех адып алыксап турар мен. Ооң кол угланышкы – келин кыстың өңчүзү – көжөгелер, чоорган сырткы хептерин даараары. Төлевилелимни «виночка» деп адап алган мен. Аңаа үндөзүн хептен аңгыда, чаа шагның национал аян-шини кириген хептери база ында кирип турар. Моолустан национал хеп даараар арга-дуржулга шинчилеп тургаш, Тывага мындыг бүдүрүлгө арга сорулганы салган мен. Ол ышкыш «Монгол» деп моол идик-хеп садыын ажыдып алдым. Ынчангаш Моолдан барааннап турарының орнуна маңаа Тывага мындыг бүдүрүлгө ажыдып алыр бодап шагда-ла бажымга кирип турган.

– Тыва тон биле моол тоннуң ылгал чугаалап көрүңерм?

– Моол тоннуң мурнун кезип кааны бир өң болур, пөс чарыгдалы эвээш кирер кылдыр чечин даараары база бичии-ле ылгалдыг, артык чүүлдер ылгал чок, хээлери-даа дөмей-дир ийи. Мээң садыымдан моол хепти чон дыка алыр, чүдизе шынары эки, даарап кааны быжыг бооп турар. Ынчангаш Тывага база мындыг эки шынар идик-хеп даараар бүдүрүлгө ажыдып алыксап турарым ол.

– Тыва бөрттер, содак-шудак, мөгө кижилер хептерин даараар силер бе?

– Хөй чүүлдерге чогуу чардыгыксавайн турар мен. Баштай бо кол бодапканымы күүседип турар мен. Содак-шудакты даараар аңгы шеверлер бар, олар-биле чоокку үеде кады ажилдаар бодап көөр мен. Оон өске чугаалаксаан чүүл – кижилер эш-өөрүнге тыва аян-шини кирип белектер сунукаар, ону дилээр боор, ынчангаш торгудан даараан, тыва хээлериң галстуктары база садып үндүрер бодап бар.

– Акша хавы дээн чижектиг чүүлдерни даарап болур бе?

– Чок, кештен кылыр дээрге, нарыдай бээр, чогуу артынчы пөстөрдөн паш туткууштары, ул барбалар база даарап болур.

– Чоокта чаа Казахстандан Ырза Турсун да деп дизайнер келгеш, кичээлдер эрттирип турган, ооң ажилдарын сонугап бардыңар бе?

– Ийе, сонугадым. Ол угбай үезинде казан хепти делегей деңгээлинче үндүрген кижиче болуп турар, ынчангаш мен база тыва хепти сайзырадып, делегей деңгээлинче үндүрүксээр-дир мен.

– Дыка солун болгаш ажыктыг төлевилел чогаадып алган-дыр силер, Оюмаа. Ажыл ижиңерге чедишкениңерни күзөдүм.

Аяс МОНГУШ

Чуруктар Даян ДАНСЮРЮННУ

тыг төлевилелдерни акшаландырап шиитпирни хүлээп алыр. Шуулганың киржикчилери 4 хонук дургузунда өлгөргө чурттавышаан, дыштанып, чаа эртемнерге өөренип, бодунуң мергежилинге хамаарыштыр чаа билиглерни чедип ап, аразында арга-дуржулгазын солушканнар.

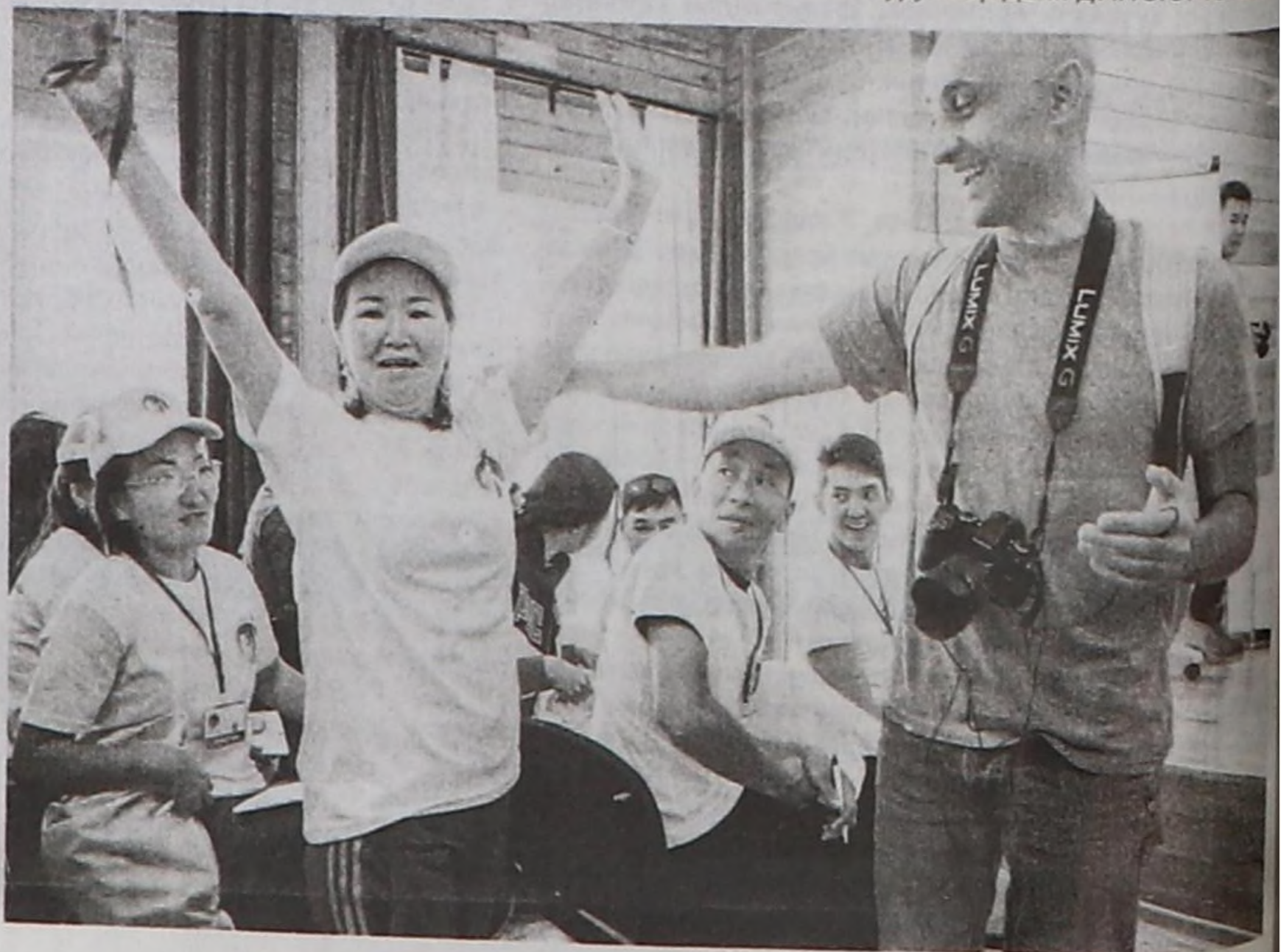
Аныяк сайгарлыкчы Оюмаа Жамц «Тувиночка» деп ателье тургузуп алыр бизнес-төлевилелди таныштырды.

Аныяктарның боттарының төлевилелдерин камгалап алыр дээш, чай чок турган үезинде, «Шын» солуннуң мурнундан каш айтырыглар салып, оларның-биле чугаалажыр аргалыг болдум.

– Бо шуулганда бир дугаар киржип турар силер бе, Оюмаа?

– Ийе, бир дугаар киржип тур мен. Бо медээни эштеримден дыңнааш, аңаа киришкеш, төлевилелимни камгалап алган болзумза деп күзөлдүм мен.

– Бодуңарның тургузуп алган бизнес-

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

Тываның шапкын хөгжүлдэзи

РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХУУДА ПРОГРАММАЗЫ

үндөзүни-биле чаартыр хемчеглер планнаттынганын, акша-төгерики үндүрүп бээрин РФ-тиң Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агый яамызының төлээзи Дмитрий Волков илеткээн. Шагаан-Арыг биле Ак-Довурак хоорайларда төп одалга черлери Тывага болган чер шимчээшкенинден дыка үрелгенин, оларны чаартырынга четчир акша-хөреңги республикада чогуң Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол тайылбырлааш, бо объектилерге шыңгы кичээңгей угландыраарының чугулазын демдеглээн.

Республиканың социал-экономика-тиг хөгжүлдэзинин бир чидиг айтыры – электри энергиязының чедишпези болгай. Электри энергиязының өртөөн Тывага чиигедиринин аргаларын чугаалажып турда: "Бир киловатт-шак электри энергиязының өртөө Тывада 3,64 рубль, кожавыс Хакасияда 1,5 рубль" – деп, Шолбан Кара-оол тайылбырлаан. Тывага электри энергиязының өртөөн чиигедиринин бир аргазы республикаже электри энергиязын дамчыдып турар кожа регионнар-биле кады тарифтерни өйлээри. Чижээлээрге, Иркутск облазы-биле кады өйлээр болза, Тывага электри энергиязының өртөө 67 хууга чиигээр, кожанарга чүгле 1 хуу улгадыр деп, Россияның энергетика яамызының төлээлери саналдааннар. Ону ам-даа эки сайгарып көөрүн хуралды башкарып олурган Антон Силуанов сүмелээрге, хуралдың киржикчилери чөпшээрешкенер.

Курагино – Кызыл аразында демир-орук тудуу Тываның бурунгаар хөгжүлдэзинге чугула тудуг. "Россияның демир-оруктары" ажык акционерлиг ниитилелдин чингине директору, ниитилелдин баштаар черинин даргазы Олег Белозеров бо тудугну акшалан-

дыраарынга болгаш Тывадан улаштыр тударынга хамаарыштыр тайылбырны берген. Курагино – Кызыл демир-орукту тудууну акшаландырышының "Россияның демир-оруктары" ажык акционерлиг ниитилелден аңгыда, өске күүне компанияларының болгаш инвесторларны хаара тудар апаар, ынчангаш бо талазы-биле шыңгы ажылдаарының чугулазын ол демдеглээн. Курагино – Кызыл демир-орукту Тывадан даштыкже үндүр тударын Россия, Моол, Кыдат аразында керээни чарган соонда, чорудуп болур деп, Олег Белозеров чугаалаан.

Тыва Республиканың социал-экономика-тиг хөгжүлдэзинин тускайлаң программанын боттандыраары-биле холбаштыр федералдыг болгаш республика чазаның удуртуплазының болгаш яамылар, ведомстволарның кылып чорудар ажылдарының улуг хемчээлдиг даңзын тургузуп, кандыг ажылдарны, кайы тала кылырын ында тодаргай айыткан.

Тываның казымал байлактарын шигээди алырының талазы-биле хемчеглер хей. Чижээлээрге, Деспенде, Солчурда, Кызык-Чадырда, Тастыгда, Баян-Колда, Арысканда, Улуг-Танзыкта, Алдан-Маадырда алдын, мөңгүн, ак-демир, ховар рудалар дээш өске-даа казымал байлактар курлавырларын шигээди алырынга 5 миллиард рубль түңнүг акша-хөреңгини үндүрер. Оң түңнелинде, ол черлерге тургустунар бүдүрүлгелерге 400 кижиге ажылдаар, оларның 220-зи тус черниң чурттакчылары, а республика бюджетинче чылдың-на 300 сая рубль үндүрүлгелер кирер.

Республикага аграр паркты тургузары, малдың уксаажыдылга бүдүрүлгезин организастаары дээш көдээ ажыл-агыйны сайырадырынга салдарлыг өске-даа хемчеглер ол даңзыда бар.

Тыва Республиканың социал-экономика-тиг хөгжүлдэзинин тускайлаң программаның төлөвилелинде мындыг чүүл бар. Чугула хемчеглерни боттандыраарының эргежок чугула документациязын болгаш үндөзүн материалдарын Тыва Республиканың Чазаа өй-шаанда кириер болза, дараазында федералдыг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде бюджеттен саң-хөө акшаландырышының Россия Федерациязының Саң-хөө болгаш Экономика-тиг хөгжүлдэ яамылары үндүрүп болур. Баштайгы санаашкынар-биле алырга, республиканың тускайлаң программаның 2025 чылга чедир бюджетти 1 трлн 395,6 млрд рубль. Оң 325,3 млрд рубль акшаландырышының федералдыг бюджеттен, 6 млрд рубль – Тываның бюджетинден, артканы бюджеттен дашкаар азы инвесторларның акша-хөреңгизи. Акшаландырышкын тып алыры кайы хире берге дээрзи моонна илдеңдир.

Тыва Республиканың социал-экономика-тиг хөгжүлдэзинин тускайлаң программаның төлөвилелин сайгарып, ону деткээр дугайында август 23-те эрткен ажылчын хуралдың протоколун РФ-тиң Чазанче чорудар. Россияның Чазаа хуралдың шийтпирин бадылаан соонда, программаны 2019-2025 чылдарда боттандыраар талазы-биле ажыл эгелээр.

Федералдыг күүсекчи органнарның харысалгалыг ажылдакчылары боттарының ажылдап турары адырларының аайы-биле Кызыл хоорайның эмнелге, өөредилге, культура черлеринге, бүдүрүлгелерге болгаш Тыва энергетика-үлетпүр компанияга хурал соонда барып чораан.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

"Тыва медиагрупп"-туң чуруктары.

Республикада шкопаларның, өөредилге черлеринин материал-техниктиг баазанын 2019-2025 чылдарда үндөзүн чаргытырынга хей акшаны үндүрерин эртем болгаш дээди өөредилге яамызының төлээзи Сергей Кузьмин илеткээн. Көдээ болгаш республикада чаргалар черлерден Тываның күүне университетинче өөренип кирген студентилерге ниити чуртталга бажыңын тудар.

Тываның күүне филармониязының кыңын чаартып кылырынга республиканың удуртукчузун чөпшээрешпээн. Чурттуң Улуг дайынында тыва эки ачылар оң чанындан фронтже станган, ол ышкаш республиканың күзүңге улуг ужур-уткалыг бо бажың чаргыжыраан, ынчангаш филармония-чаа бажың тудуп бергени дээр деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол аалаан.

Чурттакчы чонга социал деткимчени күзери чүгле бюджет акшазын үлээри, социал дузаның өске-даа хевирле-база боор деп, РФ-тиң Күш-ажыл болуш социал камгалал сайыдының бирги алакчызы Алексей Вовченко демдег-лаш, чединмес чорукту эвээжедиринин талазы-биле шенелде төлөвилелди Тыва Республиканың девискээринге тударын дыңнаткан. Ону федералдыг болгаш регион бюджеттеринден акшаландыраар. Ол төлөвилелдин негелдэ-зин, күүнөден дуза алган кижиге социал керээни чарар, аңаа оң эргелерин бол-гаш хүлээлгелерин айтып каар. Бистиң республикада ындыг социал дузаның ачылары "Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг", "Нек – чемгерикчи малым", "Социал кар-фельд" губернатор төлөвилелдеринге ийе шенелде социал төлөвилелди Тывага чедишкенин боттанырының азы бар деп болур.

Республикада чуртталга-коммунал четкилерин 2019-2025 чылдарда

«ТЫВА-ЭКСПО»

ЭКИ ТАЛАЖЕ ЭРГИЛИП ТУРАР

Кызылга эрткен дыштаныр хүн-нерде чылдың-на чаңчыл болуп эр-тип турар «Тыва-экспо» делгелгези болган. Аңаа тус черниң болгаш Сибирьниң хоорайларындан келген сайгарлыкчылар барааннарын делгеп салганнар. Сөөлгү чылдарда бистиң республикада каш удаа эртип турар бо делгелгени өске регионнарда сайгарлыкчылар безин пат билер апарган, ынчангаш доктаамал кээп турарын чугаалап турдулар.

ТУС ЧЕРНИҢ БАРААННАРЫ

Тожунуң Тоора-Хемде чоокта чаа тургустунган «Ноян» бүдүрүлгези ыштап каан сес аңгы хевирниң балыктарын эк-кеп саткан. Хамсырадан балыктап алгаш, ону арыглап-аштап, ыштааш, үндүр са-дып турарын бүдүрүлгениң удуртукчузу Саян Салчак чугаалады. Ажылгыр-кежээ оглун ада-иези Владимир, Людмила Сал-чактар деткип, дузалажып чоруурлар.

Кызыл хоорайдан сайгарлыкчы Улья-на Кууларның бүдүрүлгезиниң болбаазы-ратканы божадан мороженое, сүт, тараа,

гарлыкчылар база бар болду. Оларның бирээзи Кызылда хөмдөн идиктер даа-рап турар аныяк кыс Аянай Тюлюш. Ол бо нарын ажылын эрткен чылын эгелеп алган. Москвага идик кылыр курстарга өөренип алгаш, бодунуң чедип алган мергежилин төрөөн республиказынга сайзырадыр дээш келгени бо. Дериг-херекселин Москва хоорайдан 70 муң рубль-биле садып эккелгеш, эге дээр-зинде бажыңының бир өрээлинде тур-гузуп, мастерская кылдыр эде кылган. Боду хөм идиктерни, а ийис эжи Алдынай Ооржак барба, суй белектерни шевер-лээш, садып турар. Хөмнөри Россияда бир улуг компания-биле дугуржуп алгаш, оон садып эккеп турар.

Колдуунда Италиядан болгаш өске-даа даштыкы чурттардан шынарлыг хөмнөри, идиктиң улдуңнарын чагы-дар. Россияда Ярославльдиң идиктери эки шынарлыг база чондан чагыглары хүлээп ап турарын Аянай чугаалады. Хөмдөн муңгаш идик, кедалар дээш оон-даа өске хевирниң идиктерин беш-алды хонук даараптар. Идиктерниң

Даараныкчы Аянай Тюлюш.

билдингир дизайнерлериниң бирээзи Кежикий Шарый-оол национал идик-хепти даарап, дүктөн бөрттерни, чылыг уктарны аргып турар. Шыва, төрлик тон-нар даараарыңа өөредилгелерни удаа-дараа эрттирип келген. Күзелдиг уруглар өөренип алгаш, боттары идик-хепти даарап ап турар апарган. Арга-дуржул-газы байлак даараныкчы бо ажылында беш чыл чедип турар. Национал идик-хептерни чагы езугаар хүлээп алгаш, даарап бээр.

Улуг-Хөмдөн алгы-кеш «хааны» деп хөөредиг чок чугаалап болур Маадыр Кырлыг-Кара эттээн алгыларын делгеп көргүскөн. Оң ажылы шагда-ла шуудаан, алгы эттээриниң талазы-биле арга-дур-жулганы бедик, республиканың чонунга кеш эттээрин каш удаа көргүзүп келген. Шагаан-Арыгда бүдүрүлгезин ам улгатты-рар сорулгалыг, бода малдың кештерин чымчадыр эттээр херексел садып алы-рын планнап турар. Тываның дааранык-чылары Маадырның алгыларын садып алгаш, дүктүг тоннар даарап турарын чугаалап турду. Бо сайгарлыкчының — «чаңгыс-даа кешти октавайн, меңээ ду-жаап туруңар» дээн чагыын утпаалыңар.

Тус черниң база бир онзагай бараа-ны, Туранда сыын ажил-агыянының эм шынарлыг продукциязы болган. Сыын мыйызындан кылган эмнер кижиниң ка-дын быжыктырарыңа, организм чиик, сергек болдурарыңа ажыктыг.

Оон аңгыда Кызылдың караа көр-бестер ниитилелиниң даараныр бүдү-рүлгези школачы идик-хептерни даа-рааш, чиик өртөккө 400, 500 рубльге садып турар. Оларның даарааны идик-хе-вин, чылыг чоорганнарын, матрацтарын ажыглаваан, садып албаан чон, черлер

Тывада чок дээр болза, частырыг болбас. А Тываның күрүнө университетиниң ин-женер-техниктиг факультетиниң студен-тилери тудугга хереглээр болгаш орукка чадар чырып турар тууйбуну бүдүрүп турарлар. Тууйбу кылыр күзелдиг кижилерге ону канчаар кылырын өөредип, көргүзүп берип болур.

География факультетиниң студен-тилери тыва чоннуң чаңчылдарыңа үндөзилеп, суй белектерни шеверлеп турар, бичежек өг, деспилерни шеверлеп өске-даа суй белекти чазап, будуп кыл-ганы онза. А чазаныр ажылдарны Ба-рыын-Хемчиктен уругларның чогаадыл-га бажыңында чурулга башкызы Сайын Күжүгет национал хөгжүм херекселдерин чазап кылып турар. Игил, бызаанчы дээш беш аңгы херекселди школачыларга ча-зап өөредип турар. Тыва кижиниң өөнге хөгжүм херекселин ханага каасталга кылдыр албан-биле азып каан турар чораан, боду ойнап билбес-даа болза, эдилээр чаңчылдыг чүве-дир. Чазаныр ыяшты тайгадан кезип алыр, хөгжүм херекселиниң кыдын балык кежи-биле шеверлээр, черлик хаван джиги хылдарын быжыглаарыңа кириер деп, аныяк башкы тайылбырлады. Сыгыртыр, хөөмөйлээр, чуруттунар, чазаныр каш янзы талантылыг башкы болду.

СИБИРЬНИҢ САЙГАРЛЫКЧЫЛАРЫ

Бо делгелгеде Сибирьниң тайгазын-дан чыгган эм оъттарны Кызыл, Томск, Красноярск, Алтайдан сайгарлыкчылар хөйү-биле делгеп алган садып турдулар. Регина Шабалова Тожунуң, Каа-Хемниң эм үнүштерин тайылбырлаан тур. Бистиң тайгадан эштери эккеп бээр, ол боду садар, езулуг-ла бай оранда чурттап турар бис диди. Чуктан кылган саваларны Кемеровонун сайгар-лыкчылары, дүктөн угулзалай аргаан чуга, кылын чаражы кончуг хол хаптарны Оренбургтан келген сайгарлыкчылар садып турду. Кызылда «Вавиол» бүдүрүлгези эм оъттардан кылган бараанна-рын база делгээн. Оон-даа өске кандыг-даа барааннар бар, чүгө «кижи караа шокараңнаар» деп бол-лур. Мен Томск хоорайдан келген сайгарлыкчының тоорук карты-би-ле хандыны кылганын сонугар-дым. Ынчаар октап, төтчеглевейн, тоорук картын чигирлээш, хайын-дырыптарга, кончуг-даа ханды оон үнөр боор чүве-дир. Бистер, тыва чон, тооруктуң картын анаа-ла ок-таптар болгай бис база мынчаар хайындырып ап болур-ла-дыр.

Моон алгаш көөргө, Кызыл-га чылдың эртип турар «Тыва-экспо» делгелгези чонга аажок ажыктыг. Тус черниң бараанна-ры база көзүлдүр-ле көвүдөп, сайгарлыкчы чорук сайзырап, бодун боду хандыртынып, акша-төгөрик ажилдап алыр сорулга-лыг кижилерниң санының неме-жип турары өөрүнчүг.

Асия ТУЛУШ

Авторнуң тырттырган чуруктары

ааржы холумактыг чигирзиг чемнерин садып алыкчылар аажок сонугарп тур-ган. Божадан мороженое оон мурнунда хол-биле кылып турган болза, ам харын дериг-херекселин садып алгаш, хары угда хөй продукцияны садып-саарар аргалыг апарган. Чигирзиг чемнерни амдызында хол-биле кылыр хевээр, дериг-херексел садып алыр дээш, кызып ажилдап тур бис — деп, Ульяна Кечековна чугаалады.

Эрзинден «Нарын голд» бүдүрүлгези чыжырганадан суксунун белеткеп алгаш, удуртукчузу Эрес Чигжит-биле кады са-дыг-саарылгага киржип келген. Кижини бо-даарга, чыжыргана чүгө Хемчик хөмниң унунда өзүп турар, республиканың мурнуу талазында кожуунда шуут чок, үнмөс-даа ышкаш. Ындыг-даа болза бо ховар кат-чимис ында база бар болду. Сүттен каш янзы чемнерни болбаазы-радып турар Би-Хөмден «Аржаан» бүдүрүлгезиниң база делгелгеге киржип келгени хоорай чурттакчылары — са-дып алыкчыларны өөрткен. Кызылда чоокта чаа ажиттыңган «Умный хлеб» бүдүрүлгези база чоннуң сонугралын хаара туткан. Хууда сайгарлыкчы Евге-ния Севен хлебти хөөдүкчү чокка бы-жыргаш, садып турар. Мынчаар кылыр чаа арганы боду өөренип алгаш, кылып эгелээш. Мындыг хлебтерни Россияның хоорайларында шагда садып эгелээш болгаш садып алыкчыларның үнелелин алган, а Кызылдың чурттакчылары база бо хлебти сонугураары хөлчөк болган.

Бо делгелгеде бир дугаар келген сай-

өртөктери хөмнүң шынарының аайы-биле аңгы-аңгы: дөрт муң, алды, он муң рубль дээш-ле чоруп каар. Аянай бо-ла нарын мергежилин улам сайзырадып, ам-даа улаштыр өөренир сорулгалыг, ийи дугаар чадазын база өөренип алгаш келир мен деп, ол чугаалады.

База бир сайгарлыкчы Лана Тю-люш идик-хепке ат-сыын, төрүттүнгөн хүнү-биле байыр чедирген сөстөрни чыпшыр даарап турар. Бо ажылды ин-тернеттен өөренип алган, а компьютер технологиязы-биле даараныр маши-назын Красноярск хоорайдан чүс муң рубль-биле садып эккелген. Чондан чагыглары база хүлээп ап эгелээш. Бо делгелгеге-ле сонугураан чон ол-ла дораан чагыгларны кирип турган. Бо аныяк уругларның боттарының ажылгыр, кызымаан оларның-биле чугаалажып тургаш, эскердим. Амгы үеде, кандыг-даа сайгарлыкчы ажылды кылып эгелээрге, баштай-ла дериг-херексел чугула болур, а бо сайгарлыкчылар херекселди ботта-ры садып алганнар. Студентилер безин боттарының тывынгыр чоруун көргүзүп турар апарган. Хөмдөн суй белектерни, бичежек барбаларны Томск хоорайда эмчи университетиниң бешки курсчузу Сергек Монгуш чайлыг үезинде даа-рааш, садып-саарып алыры-биле келген. Боду даарааш, Тываже чорудуп бээр-ге, төрөлдери, чоок кижилери деткип, са-дып-саарып берип турары улуг деткимче.

А ажылы шуудай берген сайгарлык-чылар боттарының шеверлеп кылган барааннарын база делгээштер. Тываның

Чазаныкчы Сайын Күжүгет.

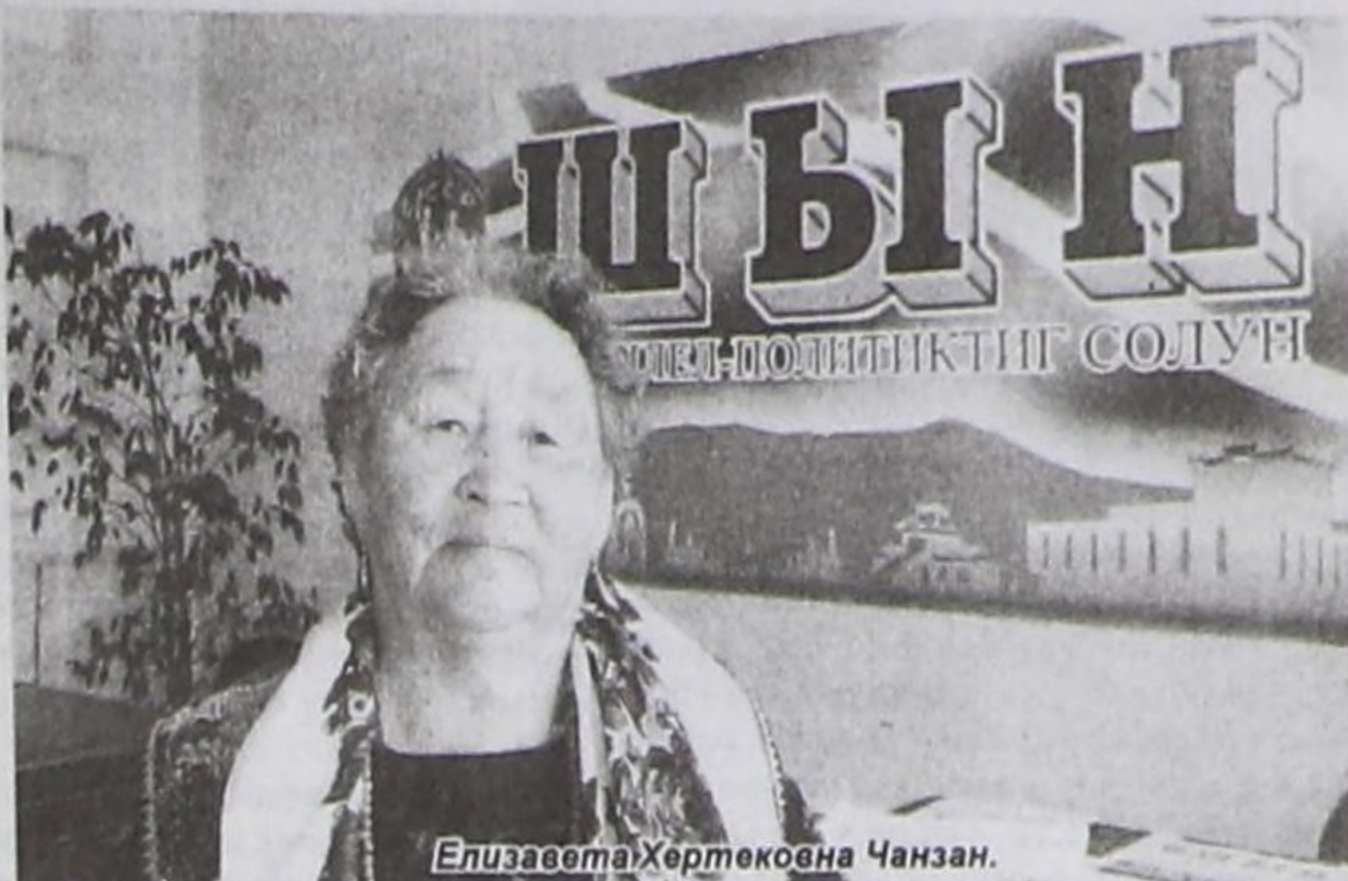
Күш-ажылдың кижизиниң чылы

КИЖИ ЧАҢГЫС СӨСТҮГ ЧОРУУР

Араптаннарны чугаалаарга-ла, четчир. Ол бүрүнү-биле салгалдан-салгалче ызыгуурдан башкылар колдаан аймактыр. Оларны танывас, билбес улус чок.

— Ол үеде башкы мөргөжилдик кижини дээрге кончуг хүндүткелдик турган деп, солун-сеткүүлдерде-даа хоочуннарның сактыышкынында-даа бижип турар. Силерниң ажил-агыйжы базымыңар чүдөн эгелээни?

— Училищени дооскаш, төрөөн кожуунумга кээримге, Кара-Хөл школазынче ажилдаары-биле чорудупкан. Аңаа элээн башкылар чорумда, шеригден өөм ээзи Сүгэ Салчакович Чанзан халажып чедип келген. Ону кожуун чагырыкчызының чолаачызы кылдыр ажилга хүлээп алган соонда, Тээлиже көжүп келдивис. Тээлиге 17 чыл башкыладым. Эгезинде бичии башкылар бажыңыңа чурттап турдувус. Оон алды ай болганда, кончуг

Елизавета Хертековна Чанзан.

Сүгө, Елизавета Чанзаннар.

Хову-Аксы суур. 1979 чылдың ноябрьның 7.

чараш, чаа башкылар бажыңы туттунган соонда, ынаар бисти көжүрдү. Шынап-ла, ол үеде башкылар кончуг хүндүткелдик турган. Чурттаар оран-сава айтырыын безин дораан шиитпирлеп бээр турду. Ынчан аныяк башкыларны деткип, эки ажилдаан улусту шаңнап-мактаар. А бисти аныяк улусту шаңнаарга, эпчоксунар, ыядыр турдувус. Бир каттап башкыларның август хуралында шаңнатканнар аразында мени база адап дүжүргөн. Үрер-хөгжүм оркестри ойнап доозуптарга, ам кээп арай деп тургаш, шаңналым алганымны сактып келгеш-ле, каткым кээп олурар-дыр мен. Дыка бедүүн үелер-дир ийин. Кижилерниң аразында хүндүткел кол черде, улугну — улуг деп, бичини — бичи деп көөр, кончуг эки үе турган деп сактып чор мен. Кажан Хову-Аксыга кобальт комбинаты туттунуп турар үеде комсомолчу путёвккалар-биле хей аныяктарны ынаар мөөңнөп эгелээн. Бистиң өг-бүлөвиске база ыңдыг путёвка келген. Күрүнениң салган сорулгазы ёзугаар даалганы күөсөдир апаар. Хову-Аксыга көжүп келгеш, башкылар чоруй, кадым аайы-биле школадан үңгеш, кожуунун коммунал ажил-агый шугумунга ажилдай бердим. 1971 чылдың апрель 12-де, Космонавтылар хүнүнде, хей аал чурттаар чаа бажыңың ийги каадыңга үш өрээлдиг квартираны биске бергенин черле утпас-тыр мен. Аңаа-ла ажал төлүвүс өстүрүп, эки-ле чурттап келдивис ийин. Ол адырга чээрби ажал чыл ажилдаш, хүндүлүг дыштанылгаже үңгеним бо. Уругларым ачазы Сүгэ Салчакович бо. Уругларым кончуг хүндүткелдик чораан чонунга кончуг хүндүткелдик-ла чурттап кижини. Эки, эп-найыралдык-ла чурттап чордувус. Ооң-биле мал-магынны база

тудуп, азырап турдувус. Ол хенертен чок болган соонда, мал-магын уругларымга үлгилепкен мен ийин.

Каяа-даа ажилдап чорааш, шаңнал-макталдан чыда калбас кижини болдум. Бир-ле черже мени кирипкен боор. Башкылар чораан үелеримде күрүнө мурнундан Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы атты тывысканын сеткилим ханызындан үнелеп чор мен. Москваның херээженнер чөвүлелинден, Россияның пенсионерлер чөвүлелинден дээш хүндүлел бижикир-ле хей. Тываның Россияга каттышканындан бээр 100 чыл оюнда, 2014 чылдың сентябрь 12-де медаль-биле база шаңнаанын бедии-биле үнелеп чор мен. Кожуунун идеккейи хоочуну диртип, чыдып каар-даа чүвем чок ийин. Шаам-биле ниити кожуунун, республиканың хөгжүлдесинче угланган хемчеглерге улгады-даа берген болзумза, үлүг-хуумну кириштирип чор мен. Сезен хар назылай бээримге «Серебрянка» дыштаныр халас путёвка-биле шаңнаарга, дыка-ла таарзындым. Назылай берген кижиге кадың быжыктырып алырындан эки чүү турар боор. Улгады берген кырган кижиге күрүнө деткимче кончуг-даа дузалыг боор-дур, уруум.

— Уруг-дарыңар аразында силерни дээш башкы кижини бар бе?

— Үш оғлум база чаңгыс кызым — ажал-төлүм шупту дээди эртем-билиг. Уруум ийи дээди эртемниг болду. Оолдарымның улуу Тываның алдарлыг артизи, «Саяннар» ансамблинге бүгү нанызында ажилдааш, пенсияже үңген, ийи дугаары — тудугжу, үш дугаар оғлум ИХЯ-ның халажылгада полковниги. Ооң оғлу Афган дайынының киржикчизи,

майор эргелиг. Уйуктарым шупту тустуунда өглөп-башкарлып чоргулай бергилээнери-даа бар, өөренип турарлары-даа бар. Улан-Баторда кыдат дыл өөренип турар уйнуум бурят сөөк уруг-биле чурттап турар. Бир уйнуум Санкт-Петербург хоорайда 4-кү курста өөренип турар, ол база интернационалчы өг-бүлелиг болган. Орус күдээлиг болдум. Красноярск хоорайда база бир уйнуум өг-бүлө-биле ажилдап, чурттап турар. Черле ынчаш, ажал-төл көвүдзүн тудум, чурттуң кайы-даа булуңунче чоруй баар, кончуг сайзыраңгай апарган үе-дир бо. Эң-не кол чүвө эртем-билиг, тааржыр ажал-агыйлыг-ла болза, каяа-даа чурттаары оларны боттарының эргези, шилилгези-дир.

— Хей ажал-төлүңер чаңгыс черге чыгып кээр үелерде чүнү чагып чугаалаар-дыр силер?

— Кижини кажан-даа, каяа-даа чорааш, төрөөн дылын утпас ужурулуг. Билиг чедип алыр дээш барган чуртунуң дылын билбейн канчаар, өөрөнмейн канчаар. А бодунуң төрөөн дылы дээр-ол улуг эртин-дир. Ону черле утуп болбас. Уругларымны кончуп-даа олар-дыр мен. Ажал-төлүн тыва класстарже кирибес. Оон өзүп кээрге, ам кээп халактап оларлар. Бо байдал сагыжым дыка-ла өйүп чоруур. Ол ышкаш уруг-дарымыга, кижини чаңгыс сөстүг чоруур чор деп, чагыр-дыр мен. Бодум бо назынымда кара чаңгыс партия кежигүнүңе киргеш, мынчага чедир аңаа шыңгы чурттап чор мен.

— «Шынның» номчукчуларыңа чүнү күзеп чугаалаксаар-дыр силер?

— Солун-сеткүүлдерден «Шын» солунда бижип турар чүүлдерни деткип, чүгле оон шыңгы билип алырын чугаалаксаар-дыр мен. Каяа-даа чорааш, дыңнаарга, амгы Чазак Даргазының кылган ажалын чон эки деп чугаалажыр боор-дур. Бодум база ону кончуг шың үнелеп-дир деп деткип турар мен. Тывавыстың сайзыралы дээш кызып-кылайып, кылыр чүүлү кылып чоруур дарга-бошкаларывыстың ажалын черле багай деп шыдавас мен. Шыдап турлар. Тудуглар хей туттунуп турар-дыр, спорт, культура черлери, уруглар садтары, школаларында-мында немежиб турар, өскүстөр бажыңнары барык суур бүрүзүндө туттунган. Дыка-ла хей ажал чогул турарын бо улуг назылыг улус эскерип, өөрүп көрүп олурар боор-дур. Ам-даа шудургу ажилдазын аныяк даргаларым. «Шынның» номчукчуларыңа ынак солунуусту кагабайн, ону кезээде чагыдып ап чоруулуңар, тыва чо-нувуска, тыва дылывыска хүндүткелдик болуулуңар, демниг болуулуңар деп чугаалаксаар-дыр мен.

Хүндүлүг башкыга «Шын» солунун редакциязынга келгени дээш өөрүп четтиргенивис илереткеш, аал-ораныңа эки чедерин күзээш, байырлаштывыс.

Карина МОНГУШ.

Чуруктар Чанзаннарның хууда архивинден болгаш авторнун.

«ШЫННЫН» почтазындан

Журналисттин
демдеглелдеринден

ТОЖУ КИЖИ
ТООР ЭВЕС

Пес майгынга каш минута иштинде шай хайындырарыңга-ла, изинге, бүшкүмүңге шыдашпас сен. Эжиин ажыдып алырыңга-даа ыңдыг. Оон эжиини хаап алгаш, чемненип олуруңда-ла, соок дораан хаарып эгелээр. А удууруңга, чартык шак болгаш-ла, шуглааң кыры хыраалап эгелээр. Чыдар дөжөөң — эп-тештир чадып каан шиви азы пөш будуу. Ивиге орун-дөжөк, шой паш, аптара-даа чүдүртүнер эвес. А ивижи неделя, улуг-ла дизе, ай санында көжер, одар солуур. Ынчангаш аңаа кедип чоруур хевинден өске чүнүң-даа херээ чок, ону тоовас-даа.

Тос-тостуң ажыг соогун
Тожу кижиге тоор эвес.
Тостан кылган чадырының
Доразын-даа хөмөр эвес.

Тонун, бөргүн, идиин безин
Тожу дүңе уштур эвес.
Дүктүг чоорган, сырык, кудус
Дүжүңгө-даа кирер эвес.

Ак, Кол, Бараан чуртун каггаш,
Аңгы черге көжер эвес.
Дожаңналган чуртталгазын
Тожу кижиге тоор эвес.

Тостан бүткөн өргөззүңгө
Тожу ынчаар чурттап келген.
Пөстен даараан майгың ону
Бөгүн солуп, аян кириген.

Ынчалза-даа пөстүң сени
Ыжыктаптар аргазы чок.
Хар, хат ынаар кирбесе-даа,
Хаарган сооктан камгалавас.

Көдээр тайга чону черле
Ток-чырык көөр эвес.
Кээрденчиг чуртталгазын
Тожу кижиге тоор эвес.

Мындыг амыдыралды канчаарыл? «Шынның» көдүргөн айтырыы шын-дыр ийин, харын. Ынчангаш мээң мындыг материалдарны тайгадан эккеп турганым бо: 1. Ивижилерниң күзели, 1987 чылдың март 5-теги «Шында». 2. «Ивижилерниң идегели», 1987 чылдың март 7-деги «Шында». 3. «Ивижилерниң хомудалы», 1987 чылдың март 12-деги «Шында». 4. «Ивижилерниң негелдези», 1990 чылдың январь 18-теги «Шында». 5. «Ивижилерниң кышкызы», 1990 чылдың февраль 9-ташы «Шында». 6. «Амыдыралдың арыннары», 1990 чылдың февраль 20-деги «Шында»

Кыдыкы Соңгу чүкте Верхоян сыннарындан эккелген материалдарым бо:

1. 1991 чылдың апрель 15-теги «Шында» «Эвен чурту, эки бе, аңар!»

2. 1991 чылдың апрель 18-теги «Шында» «Соңгу чүктүң ивижилеринде».

3. 1991 чылдың апрель 19-тагы «Шында» база-ла «Соңгу чүктүң ивижилеринде».

4. 1991 чылдың май 28-теги «Шында» «Солангылыг Соңгу чүкте».

5. 1992 чылдың январь 3-теги «Шында» «Өөрүшкүм болгаш муңгаралым».

6. 1992 чылдың март 26-гы «Шында» «Хам-сыра болгаш солангылыг Соңгу чүк».

Ынчангы солуннарның арны амгызындан ийи катап улуг турган. Материалдар шуптузу чуруктарлыг. Ындыг арыннары 1993 чылдың июль 2-деги, 1994 чылдың сентябрь 2-деги «Шындан»-даа көрүп болур. Тайга чонун амыдыралын «Сылдысчыгаштан» (1991.04.27; 1991.05.01; 1991.05.11; 1993.06.30) база сонургап болур.

Кыдыкы Соңгу чүк соок-даа болза, агаар-бой-

дузу турум, чайгы изиг чок, күштүг шуурган база. Кол-ла чүве өлүк-кеш, казар байлак аайы-биле күрүнениң шагдан бээр ынаар сагыш салып келгени. Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Василий Кладкинниң 42 муң ивилик колхозунун төвүн — Тополинское дээр бүдүн суурну каш чыл мурнунда 20 км. черден көжүрүп келген. Эрги сууру бүдүн олчаан, соңга көзенээ безин бузулбаан. Бо черде кавырактаныр, оорланыр, браконьерлээр кижиге чок. Чүгө дээрме моон эң бетики суурга чедир 460 км. оруу чаңгыс, ол-бо талалары — малгаш, тулаа.

Бо черниң улузу ыяш одавас, хөмүр-даш көрбээн, ыш безин чок. Бис кудумчуда харны амырап чип чордувус. Бажыңнары чүгле боттун газы-биле одаар. Үстүнде адаттыг солуннарны номчуурга-ла, амыдыралывыстың адаарган-чыг ылгалы көстү бээр. Ындыг ылгал Москваны бодандырыпкан.

Республиканың хоочуннар ниитилелиниң амгы даргазы С.К. Долгар ынчан Тожу райкүүскамнун даргазы турган. Оон-биле кады Москвада «Соңгу чүк» эргелелдин начальниги Михаил Петрович Кошелев-биле база телефоннажып турдувус. Оон соонда редакциядан «Соңгу чүкчө» телефоннаарымга, бо Тыва АССР дээр черниң эрткен чүс чыл дургузунда агаар медээзи херек дээн. Метеостанцияга баарымга, станция чүгле 1930 чылда тургустунган дээш, оон бээрги медээлерин берди. Ону «Соңгу чүк» эргелелдин начальнигинин оралакчызы Павел Евстигнеевич Мироновка чорудуп бердим.

«Шынның» номчукчуларыңга

Россия Федерациязының Президентизи Б. Ельцин Тыва Республиканың чонунун амыдырап-чурттаарыңга агаар-бойдус климат база социал-экономиктиг эң нарын байдалдарың капсырлашканын барымдаалааш, 1994 чылдың май 16-да үндүргөн № 945 Чарлында мынча дээн:

1. Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга, Тожу кожууннарының, Кызыл кожууннун Шынаа сумузунун девискээрлерин Кыдыкы Соңгу чүк районнарыңга хамаарыштырар.

2. Тыва Республиканың Бай-Тайга, Барыин-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл, Өвүр, Би-Хем, Сүт-Хөл, Таңды, Тес-Хем, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Улуг-Хем, Эркин кожууннарының девискээрлерин болгаш Кызыл хоорайны Кыдыкы Соңгу чүк районнарыңга деңнестирген черлерге хамаарыштырар.

Бо-ла-дыр-ла. Пенсия болгаш өске-даа маңаа хамаарышкан айтырыгларны тодарадырда, чүгле Тере-Хөл эвес, өске-даа девискээрлерниң өскерилгезин барымдаалаар дээрзин утпаалыңар, номчукчулар. А тожуларым тоор эвес.

Арга-арыг кирген соонда,
Алажы-өг уттундурар.
Аң-мөң, өлүк, балык дээнде,
Амыр-дыжы артыңга баар.
Алыс тайга тыныштыглар
Ак, Кол, Бараан — тожуларым.

Чылыг бажың, чымчак орун —
Чыргал бодап, сайыргавас.
Чычы, торгу хептер кедип,
Чындыңайнып, кояргавас,
Барын-чогун деңгө көжүр
Бараан, Ак, Кол — тожуларым.

Өдүгөңгө төйлөй-төйлөй,
Өөрүшкүңү көрүп келген,
Өске-башка чоннар-биле
Өөр-өнер болу берген
Кожа-хөлбээ чурттап чоруур
Кол, Ак, Бараан — тожуларым.

Теве шыдаар ховуларлыг
Тес-Хем чурттуг болзумза-даа,
Чары мунуп, сыннар көзүп,
Чадырыңга хонуп чораан
Даады-ла дүшке кирер
Тайга чону — тожуларым.

Чооду КАРА-КҮСКЕ,
Тожу кожууннун Хүндүлүг хамаатызы.

Болган таварыла

СЫЫН ҮНҮ ДЫҢНАП
ЧОРААШ...

— Сыын үнү дыңнаарга, кижиниң назыны узаар дээр, шын чү бе, ачай? — деп айтырдым. Ачам ора:

— Ийе, ол шын. Шаанда херэзжен улус безин албан-биле тай сынче үнгөш, оон үнүн дыңнаксаар боор чүве. Сыын мыйызы болур. Күзүн эткин үезинде улгадып, ханы база четчи бээр. О аңнаарда, арта «Сыын үнү дыңнап алыр-дыр» — деп ойзу чуга лаар боор чүве. Чүгө дээрме үнелиг ол аңны хүндүлээр ол. Б катап болган таварылганы сеңээ хөөрөп бээн бе? — дээш, ач боду-ла чугаазын эгелей берди:

— Бо таварылга тос айның ортан үезинде болган чүве. Сы кидин түлүк эде берген. Оруктуг-Каъттың бажында кош арга чор чиңгелеп үнгөш, сирт кыры-биле тудушкаш, үзүк дыттарлыг баал апарган. Аңаа сыын манап олураарга, эптиг-даа, ыяап-ла ол чер таварты, сирт бажы-биле калбак арыскандыа мыйгактарын сур алгаш халып кирер. Аңаа олуттааш, чылдың-на курулап көрбө кижиге мен. Бо таварылгада база аңаа-ла ор мен. Сыын эде берге де, одар барымдаалаар эвес, ыяңгылыг үнү ында-мында сыла чүве-ле болгай. Мыйгактарын шыргайже кири сывырып алга херээ хекиңайнып хүнээш, кезээ каътче оъттап үнүп келирле

Сирт кырында эптии кончуг улуг хаяларлыг туруг бар, арты да — муңгаш кара пөштерлиг арыскан. Өөрөнгөн чаңым-би дыңнаалап олур-ла мен. Шыгаай көрүп алган кош аргамдан эв артымда шыргайда дааш үндү. «Ол-ла болгай, мыйгактар сыын-дыр!» — деп бодап, хая көрүп кээримге, улуг-ла кара хав чайырадып үнүп олур. «Адырам, азыгыг бе?» — деп ылавып алыр бодадым. Катканын ыңдыг боор, канчаар-даа аажок улуг иргек бажын чайбышаан, басып үнүп келди. Менде оон коргар боор, улуг тураланып, бардамнавышаан, «Өткөк мажаалайны ч тыр адып алыр-дыр мону» — дээш, кара боомнун даванын хөлд тургускаш, хараалды киригеш, басып дүжүрдүм-не. Хенертен ү дааш үнерге, иргек аайын тыппайн, өрү-куду көрүп туруп-туру мени көрүп кааш, удур бо-ла чоруп олур. Чоок черде чүү бо катап адар чай алындырбайн, кырымда-ла келди! Мен чүнү-д канчаар аайын тыппайн баргаш көөрүмге, харын-даа чаным, ужуп калган дыт дазылы чыдыр. Оон артынга камгаланмышаа кырымдыа шурап келген адыгы боомнун унундан туткаш, ыж биле соп-ла дүжүрдүм. Иргек мени чидиг дыргактарлыг адыж биле соора дажыды. Кезек чыдыргаш тургаш, келген шыргайын караш-ла диди.

Бар чыдарын көөрүмге, ок дегбээн, кадык хевирлиг. Ады бодум даяладып ал частым. «Бардам багай, шалдаң соок» да чүве ол-дур ийин. Боомну көрүптеримге, ортузундан ийи аң сыйлы берген болду. Ам кээп, хамык болуушкун эрте берген сириңейнип, чүрээм дүргөн соп эгеледи. Сынык боомну ийи аң тудуп алгаш, хөмчө бадып келдим. Иргектиң канчап хенерте дөзе берген чылдыгаанын тып чадап, чудук кырынга дыштаны олур мен. Боомнун сыңан черин эптей тудуп олурарымга, ыжын демир-биле тудуштур быжыглап каан таглыры (эзриилди узун демири) чок болду. Бир хүн аңнап чорааш, ол черге келген таглыры дилээш тыппадым. Та кайда дүжүп калган. Ону киж кааа таварыл аан.

Оон бээр чылдар эрткен. База-ла сыын үнү дыңнап чор мен. Ү кижиге бис. Донгул тайгазының Пөштүг-Чарык деп улуг кашпады өзенниң бажында шиглей бир аныяк сыын үнү дыңналды. Кады туругдан харай бээрме, эптии кончуг бир каът бар чүве. Сыын ың хевирлиг. Ынаар-ла халып үндүм. Саадавайн, ол черге чеде бергеш, харадым. Чүве-даа көзүлбес. Кезек хайгаарап олурарымга арга кыдында бир-ле чүве кылаштап олур. Ылавылап көөрүмге кончуг улуг адыг-ла болду. Кедевишаан, бажын доза халыдым. Таптыг-ла дужумга кээрге, чиге шыгаап алгаш, басып дүжүрдүм-не. Иргек кезек када ыргая бергеш туруп-туруп, кадырны куду чүгүт бады барды. Өкпе, чүрек таварты өзүңгө дээрме ыңдыг чүве. Таапылап алгаш, кедеп чеде бээримге, ирик чудукта уннаштыр ужуп калган чыдыр. Одага кээримге, эштерим шайын хайындырып алган мени манап олурлар.

— Бооң-даа даждады, бирээни чыттырыптың ыйнаан але? — деп эштерим бо-ла.

— Сыын-даа эвес, эзимниң хүрөң ээзи-дир ийин — деп кагдым. Иргекти союп, бузуп-ла тур бис. «Уваа! Чушкуузунда балык сорбузунда кара чүве көстүп чыдыр, чүү дээр сен?» — деп, эжимниң бирээни чугаа үндүрүп келди. Ону чара кескеш, уштуп эккээримге, эзриилдиг узун демир, боо таглыры. Ам-на сактып келдим. Эрткен чылын мээң-биле тутчуп турган адыг ол. Чушкуузунче таглыр кире бээрме, аарзынгаш ыңай болган амытан-дыр оң. Сыын үнү дыңнап чорааш, амы-тындан ынчаар чарлыр часкан болгай мен, оол — дээш, ачам хүлүмзүрүп кагды.

Чоокта чаа-ла ында-мында сыын үнү чаңгыланыр чүве-ле болгай. Ам бо хүнде тайгага чоруурга, эдер сыын чок, арга шыгың апарган, эң-не үнелиг аңывыстың бирээни чүгле үнелиг мыйызы дээш узуткап каапкан хевирлиг бис ийин.

Данил ХОМУШУК

Барыин-Хемчик кожууннун Эрги-Барлык туру

Тыва Республиканың
Дээди Хуралының (парламентизиниң)
үшкү чыыжының депутаттарына
кандидаттарның соңгулда мурнунуң
агитация материалдары
(халас үндезинге)

Шын сөске чон ынак

ЧОГУМЧАЛЫН БОДААЛЫҢАР

Чурттап эрткен назынымда чүнү көрбедим дээр. Бир эвес эрге-чагырганы алыр болза, аңаа хөй чылдарда ажылдап чордум. Күүседикчи эрге-чагыргага ажыл-херек кайы-бир дарга кижиниң бодундан, эң ылаңгыя депутаттардан улуг-ла хамаарышпас болдур ийин. ССРЭ үезинде Хрущёв дарга 1980 чылда коммунизмни тургузуптарын, Горбачёв дарга 2000 чылга чедир өг-бүлө бүрүзүн квартира-биле хандырыптарын аазаанын мээң үе-чөгем кижилер ам-даа сактып чоруур. Улуг күрүнени баштап турган эң бедик албан-дужаалдыг даргаларның аазаашкыннары бүтпээн — тоол болду.

Даргаларның ажыл-херекти чүү хире удуртуру чуртта, күрүнөде ниити социал-экономиктиг, политиктиг байдалдардан база дыка хамааржыр. Бир эвес Тываны алыр болза, Россияда байдалдан хамааржыр. Бүгү Россияда экономиктиг байдал эки болза, республикада байдал база эки болур. Эрге-чагырга солчуушкуну чонну өөделиг чүвеге чедирбес дээрзин буураашкын чылдарында көргөн бис.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының үшкү чыыжының депутаттарының соңгулдаларының мурнуу чарында кордакчы партияларның, кандидаттарның аразында аас-дыл чидиг-дир. Бир эвес Тыва бодун боду хандыртынар турган болза, ол-бо даргалар республиканы удуртуп шыдады деп чугаалап болур-ла ыйнаан. Тыва Россиядан хамааржыр болганда, төлээлекчи-даа болза, эрге-чагыргага кордакчылар бот-боттарын бактажыры дыка-ла чараш эвес-тир. Ындыг чүүл тываларны аразында база бакташтырып турар.

Федералдыг эрге-чагырга Тываже улуг сагышты салып турарының херечизи август 23-те улуг хуралды Россия Федерациязының экономиктиг хөгжүлдө сайыды М. Орешкин, саң-хөө сайыды А. Силуанов олар эрттиргеш, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдөзиниң хемчеглерин тодаргайлааш бардылар. Аңаа "Чаңгыс аай демниг Россия" партиясы дорт салдарлыг дээрзи билдингир-ле болгай. Ооң талалакчылары эвес депутаттар Тыва Республиканың Дээди Хуралының үшкү чыыжының депутаттарының аразында көвүдөй бээр болза, Тывавыска байдал чогумчалыг эвес апарып болур. Ол дээрже, хамыктың мурнунда, республиканың бюджетин өй-шаанда хүлээп алыры, ону федералдыг органнарже киирери, деткимчени алыры-дыр. Ынчанга Тывавыска байдал чогумчалыг болурун бодаалыңар.

Маадыр-оол ДАНЗЫН,
саң-хөө болгаш күүседикчи органнарның хоочуну.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) үшкү чыыжының
депутатына кандидаттарның даңзызын бүрүткеткен "Чаңгыс аай демниг Россия"
партиясының соңгулда мурнунуң агитация материалы (төлөвирлиг үндезинге)

Хөгжүлдениң программасы болгаш боттандырган ажыл-херектери

«Чаңгыс аай демниг Россия»

Тываның регионалдыг салбырының соңгулда
программасы

СОЦИАЛ ДЕТИМЧЕ

- «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг», «Социал хөмүр-даш», «Инек — чөмгерикчи малым», «Социал картофель» болгаш өске-даа төлөвилелдерни деткири болгаш сайзырадыр.
- Чаа ажылчын олуттарны тургузары, ажыл чок чоруктуң деңнелин бадылары, күш-ажыл төлөвириниң деңнелин бедидери.

ИНФРАСТРУКТУРАНЫ ХӨГЖҮДЕРИ

- Оруктарны болгаш көвүрүглерни тудары, септээри болгаш чаартыры.
- Энергетика болгаш харылзаа четкилериниң күчү-шыдалын хөгжүдери.
- Пассажирлерниң автотранспорт парыгын болгаш маршруттар четкизин делгемчидер.
- Оруктарга озал-ондактыг болуушкуннарның санын эвээжедир талазы-биле комплекстиг хемчеглерни боттандыры.

СУУРНУҢ ТУРУМ БЫЖЫГ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

- Суурга чурттаар бажыңнар, социал инфраструктура объектилерин тудары.
- Садыг-саарылганың чаа рыноктарын, болбаазырадылга бүдүрүлгелерин организаастаары.
- Аныяк фермерлерге комплекстиг деткимчени көргүзери.

КАҢ КАДЫК КЕЛИР ҮЕ

- Фельдшер-акушер пунктуларын болгаш ниити эмнээшкин чорудар офистерни тудары. Медицина албан черлерин амгы үениң техниктиг дериг-херекселдери-биле дерири.
- «Көдээ черниң доктору», «Көдээ черниң фельдшери» программаны боттандыры.
- Бедик технологиялыг медицина дузазының системазын хөгжүдери.

АМГЫ ҮЕНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕЗИ

- Чаа школаларны болгаш уруглар садтарын тудары.
- Өөредилге албан черлериниң өөредилге-материалдыг баазазын чаартыры.
- Салым-чаяанныг, бот-идепкейлиг башкыларны деткири, аныяк специалистерни хаара тудары.

ЭКОЛОГИЯ БОЛГАШ ТААРЫМЧАЛЫГ ЧЕР

- Үлетпүрнүң болгаш хереглелдин артынчы боктарын узуткаар база болбаазырадыр системаны ажылгалга киирери.
- Электри чырык дамчыдылганын, суг дамчыдылганын болгаш суг чаярын, одалганы шынарлы-биле хандыры.
- Бажыңнар болгаш хөй-ниити черлериниң девискээрин чаагайжыдары.

КУЛЬТУРА ӨНЧҮЗҮН КАДАГАЛАП АРТТЫРАРЫ

- Культураның чаа объектилерин тудары болгаш бар объектилерни чаартыры.
- Культура болгаш туризм талазы-биле сонуурганчыг черлерни тургузары.
- Республиканың девискээринде чурттап чоруур чоннарның ёзу-чаңчылдарын болгаш культуразын деткири.

(Оплачено из средств избирательного фонда избирательного объединения Тувинское региональное отделение Всероссийской политической партии "ЕДИНАЯ РОССИЯ")

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Үндүрүлгениң тиражы: 4100

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.
Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар
В.Э. Чанзан.
Редактор К.К. Монгуш.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси:
667000, Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Үндүрүкчү редактор М.О. Ондар —
2-17-91.

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш,
А.К. Ооржак. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.Н. Ма-
чык. — 2-17-94

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албаннун Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртү-
ккэн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Краченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның ту-
ружу-биле дүүлөй барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары
дындагылары дээр авторлар боттары харылаар.
Чагыдылга индекси: хуу юкилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда үш катал үнер. Хөмчээли 2 парлаар ама.
Номерни парлагже дужааның график езугаар — 18.00, херек кырында — 20.00.
Солун калбайн барганда, 2-18-10 телефонче долгаар.